

Egyes és többes számot váltakoztató jelzős szerkezetek a kései ómagyarban, a középmagyarban és az újmagyar kor első felében

1. B e v e z e t é s . – Köztudott, hogy a mennyiségjelzőt követő egyes szám a magyar nyelv alapnyelvi örökségei közé tartozik. (A szakirodalom ezt a tipológiai jegyet az uráli nyelvcsalád jellemzésekor rendszeresen meg is említi; pl. HAJDÚ 1976: 83; BERE CZKI 1998: 95–6; SIPŐ CZ 2008: 38; vö. továbbá pl. HONTI 1995.) Emellett az is ismeretes, hogy a kései ómagyar kortól kezdve bőséggel adatolhatók többes számú alaptagok is a mennyiség kifejezésével kapcsolatos jelzős szerkezetekben.

A többes számú formák megjelenése a határozott és határozatlan számnevek után azok közé a grammatikai kontaktushatások közé tartozik, amelyeket a fordítás-irodalom ómagyar kori forrásnyelve, a latin váltott ki. A jelenséget a későbbi századokban – a latin közvetlen és közvetett hatása mellett – más nyelvek, mindenekelőtt a német befolyása erősíthette: végig a középmagyar korban, és jó darabig az újmagyarban is. Más szófajú jelzők esetében még bonyolultabb is lehet a kép, mint a nyelvi hagyomány / kontaktushatás alternatívája (részletesen l. lentebb); nem egy jelző után az egyes számú forma mellett mind a mai napig elfogadott a többes számú alak is.

Az egyes számú és a többes számú szerkesztésmód tehát az idők során valamilyen módon megküzdött egymással. A küzdelem milyen állapotai rajzolódnak ki az egyes nyelvtörténeti korokban? Jelen vizsgálatom középpontjában a középmagyar

kor és az újmagyar kor első mintegy nyolc évtizedének nyelvi anyaga áll. A jelentőség kb. 1530 és 1850 közötti életrajzának értékeléséhez azonban elengedhetetlennek látszott a vizsgálatot kiterjeszteni a megelőző korszakra, azaz a kései ómagyarrá is. (Ennek okairól l. lentebb.)

2. A vizsgált szerkezetek mibenléte; a vizsgálat előzményei és új szempontja; a korpusz. – A) A címben jelzett szerkezetek meghatározása. – Egyes szám / többes szám váltakozást mutató jelzős szerkezeteken azokat a jelző–jelzett szó kapcsolatokat értem, amelyekben a kétféle forma nem az egy entitás / több entitás tartalmi megkülönböztetésének nyelvhasználói szándékát mutatja (pl. *jó könyv / jó könyvek*), hanem tipikusan a jelző függvényében, tehát formai alapon alakul (pl. angol: *one book / two books*; német: *ein Buch / zwei Bücher*; régi magyar *egy könyv / két könyvek*).¹ A szerkezetek sorában – mint már a bevezető részben is utaltam erre – nemcsak a határozott és határozatlan számnévi mennyiségjelzők és alaptagjaik kapnak helyet. Mindazon jelzők szerkezetei vizsgálandók, amelyek alaptagja a magyarban az ilyen formai alapú váltakozásban részt vesz, illetve korábban részt vett, még akkor is, ha adott esetben a megkülönböztetésnek valamiféle tartalmi mozzanata is felmerülhet (pl. *minden* – l. lentebb).

Számba véve a típusokat, a vizsgálat szempontjából két csoport különül el: a határozott számnévi jelzős szerkezeteké, illetve a többi szerkezeté, amelyek a nem határozott számnévi jelzős szerkezetek csoportját adják. Az utóbbiba a következő szófajú és felépítésű jelzők tartoznak: a) határozatlan számnév (pl. *sok* állat, *kevés* könyv, *számos* példa); b) névmás (pl. *ennyi* virág, *hány* bokor, *mindenféle* orvosság, *némely* esemény, *néhány* alma, *minden* edény); c) melléknév (pl. *az összes* résztvevő, *a többi* dolog, *sokféle* alkalom); d) számnévvél bővített főnév/melléknév (pl. *három kosár/-nyi* szőlő, *néhány csomag/-nyi* papír, *több ágyás/-nyi* káposzta).

A nem határozott számnévi jelzős szerkezetek között vannak olyanok is, amelyekben a többes szám használata a mai köznyelvben is elfogadottnak minősül. *Ez nem azt jelenti, hogy nem érdeklik őket a többi gyerekek; Némely országok – így például Románia és az NDK – görcsösen ragaszkodnak a központi állami tervgazdálkodáshoz; A válságról szólva sokféle érzések kavarnak bennem; Mi a szabadságot akarjuk, beleértve a vallási szabadságot is az összes emberek számára; Rejtő öszes művei is helyet kaptak a memóriakártyán; Minden események legrangosabbika hamarosan egy újabb megasztárt avat;*

¹ Egy átfogó tipológiai csoportosítás (GIL 2001: 1284–7) a különböző nyelvekben a mennyiségjelzős szerkezetek formáját a többifajta jelzős szerkezettel állítja szembe, illetve párhuzamba, azaz a főnévi, melléknévi és igei módosítót tartalmazó konstrukciókkal veti össze (pl. angol *three apples / John's apple – red apple – apple that John bought*). Az eredmény a következő: bizonyos nyelvekben a mennyiségjelzős szerkezet alaptagjának formája különbözik a másik három szerkezetétől (mint pl. az angolban), más nyelvekben a forma azonos – vagy közel azonos – a többi három szerkezet közül egyével, kettővel vagy mindhárommal. (A magyarral kapcsolatos megállapítása egyébként pontatlan: csak a *három alma – piros alma* egyezését tartja számon, míg az *alma, amelyet János vásárolt* ugyancsak egyező formájú alaptagjáról nem vesz tudomást.)

Jönnék ide mindenféle emberek az egész országból – idézhetjük a példákat taláalomra a Google internetes kereső gyűjteményéből (tisztában léve vele, hogy a többszám-használat motivációját illetően az adatsor meglehetősen heterogén). Ha megnézzük az egyes számú / többes számú forma előfordulási arányát az itt idézett szókapcsolatokra vonatkozóan, azt találjuk, hogy a következőknél a leggyakoribb a többes szám használata (a szerkezeteket követő szám azt mutatja, az egyes szám előfordulása hányszorosa a többesének): *összes művei*: 1,1; *mindenféle emberek*: 1,2; *némely országok*: 2,6; *többi gyerekek*: 5,4. (Az internetes kereső adatgyűjteményének ellentmondásai miatt a számok természetesen csak megközelítő értéknek tekintendők, mindenképp az ismétlődések és régebbi szövegek bekerülése okán.) Több nyelvjárásnak is jellemzője a nem határozott számnév utáni többszám-használat: palócság, Mátraalja, észak-keleti nyelvjárásterület, Hajdúság, Szerémség, Kiskunfélegyháza, Szeged stb. (vö. pl. RÁCZ 1980: 263, 1991: 58; nyelvjárásokban egyébként ritkábban a határozott számnév + többes szám is előfordul).

B) Szakirodalmi előzmények és új vizsgálati szempont. – Az elemzendő jelenséggel, annak magyar nyelvtörténeti vonatkozásaival – a grammatikák, mondatnak összefoglalóin túlmenően – a szakirodalom keveset foglalkozott. Korábban fontos szempontokat említett ELEKFILÁSZLÓ (1955) és E. ABAFFY ERZSÉBET (1967), az utóbbi szerző történeti adatokat elemzett a XVI. századból. RÁCZ ENDRE (1980, 1991: 56–68) a kérdés kortárs köznyelvi és nyelvjárási példáira is kitért, amikor a predikatív szerkezetekben való egyeztetést vizsgálta. S. HÁMORI ANTÓNIA (1995) a kései ómagyar kor anyagát tekintette át, legújabban pedig NÉMETH MIKLÓS (2008) elemezte a XVIII. századból származó adatait.

Mivel az utóbbi két tanulmány statisztikai eredményeket is közöl, kínálkoznak rá, hogy saját vizsgálatomban összehasonlításul hasznosítsam őket, illetve S. HÁMORI ANTÓNIA egész korszakot felölelő áttekintését kiindulásul vegyem a középmagyar kori statisztikáim mellé állítva. Hogy ezt mégsem tettem meg – s hogy mégis létre kellett hoznom saját kései ómagyar kori korpuszomat is – annak az az oka, hogy az említett vizsgálatokban statisztikai eredményeiket a szerzők a teljes adatállományukra alapozták. Nem voltak tehát tekintettel arra, hogy az egyes szám / többes szám váltakozás nem valósulhat meg mechanikusan mindenféle szerkezetben, hiszen vannak olyan típusok, amelyekben csakis egyes számú lehet az alptag. Ha a váltakozás valós arányaira vagyunk kíváncsiak, az ilyen adatok nyilvánvalóan nem keverhetők be a kétesélyesek közé.

A következőkben összefoglalt esetekről van szó:

1. Az *egy* számnévvel és az 'egy egész'-nél kisebb mennyiséget jelentő tört-számnévvel alkotott mennyiségjelzős szerkezetek.

2. A [-] megszámlálható jelentsjegygyel rendelkező főnévi alptagok, pl.: *kevés idő*, *sok figyelem*, [egy pohár] *víz*, [egy mérő] *liszt*, [sok csepp] *vér* (megjegyzendő, hogy a [+]/[-] megszámlálhatóság szétválasztása számos esetben nehézséget okoz, illetve a tévedés veszélyét rejti; így adataik megítélésében mindig fog némi bizonytalanság maradni).²

² A kérdés külön tanulmány tárgya lehetne. Szemléltetésére azonban néhány kiragadott példa is elegendő: *hajáidnak zaggatasival* (KrizaK. 14); *Halakat* ['hálakat'] *adok neked vram* (LázK. 38).

3. Ha a vizsgált jelző alaptagja maga is jelző:

a) főnévként (mértéket jelölve), pl.: [két *rőf*] vászon, [hús*z liter*] bor, [öt *kiló*] kenyér, [két *zászlóalj*] katona;

b) melléknévként, pl.: [több *napi*] várakozás, [tíz *éves*] gyerek, [hét *mázsányi*] szén, [három *lábú*] szék;

c) határozott számnévként, pl.: [több *száz*] birtok, [néhány *ezer*] levél, [több *tízezer*] ember, [pár *millió*] forint.

4. Bizonyos megszilárdult szerkezetek, szerkezettypusok:

a) az alaptag: mértékjelölő főnév, pl.: négy *litert* küldött, hús*z kilót* vesz, három *méterrel* több, öt *singgel* hosszabb;

b) az alaptag: időt jelölő főnév (bizonyos szerkezettypusokban), pl.: hét *hónapja*, két *perc* alatt, tizenkét *óra* után öt *perccel*, minden *nap/héten/kedden*;

c) egyéb alaptag: minden *kétség* nélkül, tíz *parancsolat* (> *tízparancsolat*).

C) A v i z s g á l a t a n y a g a. – A középnyelvi korpusz megegyezik a TNYt. középnyelvi korpusz törzsanyagával (tétéles felsorolását l. a Nyelvtudományi Intézet honlapján: <http://www.nytud.hu>): századonkénti (XVI., XVII., XVIII.) válogatás ugyanazokból a műfajokból: elbeszélő próza, vallásos próza, világi próza, bibliafordítás, verses epika, dráma, lírai vers, jogi szöveg, levél – összesen 1 800 000 betűhelynyi terjedelemben.

Az újnyelvi korpusz műfajai, művei a következők: szépirodalmi próza (Kazinczy Ferenc, 1789–1831) és prózafordítás (Kazinczy Ferenc, 1785–1789); dráma (Bolyai Farkas, 1818); ponyvatörténetek (100 új csuda, 1836); útleírás (Kászonyi András, 1797); napló (Egressy Gábor, 1849; Kölcsey Antónia, 1838–1839); értekezés (Széchenyi István, 1830; Berzsényi Dániel, 1836); beszédek (Széchenyi István, 1842–1848); nyelvtani munkák folyószövege (Magyar helyesírás..., 1832; Fogarasi János, 1843; A magyar nyelv rendszere, 1846; Magyar grammatika, 1795); hivatalos iratok (szőlőhegyi szabályzatok, 1767–1804; mezővárosi jegyzőkönyv, 1803–1804); levelek (Kazinczy Ferenc, 1775–1793). Terjedelme 1 000 000 betűhely, ami művenként és/vagy műfajonként hosszabb – 50 000, 100 000 vagy 150 000 betűhelynyi – szöveg(részlet)ekből áll össze.³

³ Tétélesen felsorolva: A magyar nyelv rendszere. Magyar Királyi Egyetem, Buda. 1847. III–VI, 31–65; Berzeviczy Albert szerk., Gróf Széchenyi István munkáiból. Franklin, Bp., 1907. 2: 137–50, 193–206; Berzsényi Dániel, A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól. 1836. <http://www.mek.oszk.hu>; Bolyai Farkas, A párisi per. <http://www.mek.oszk.hu> (az első 100 ezer n); Egressy Gábor törökországi naplója. Terebess Kiadó, Bp., 1997. <http://www.mek.oszk.hu> (az első 100 ezer n); Égető Melinda szerk., Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. századból. MTA Könyvtára, Bp., 1985. 110–31, 159–70; Fogarasi János, Művelt magyar nyelvtan elemi része. Heckenast Gusztáv, Pest, 1843. VII–XII, 1–11, 76–9; Gábor Júlia szerk., Kölcsey Antónia naplója. Magvető, Bp., 1982. 7–45; Kászonyi András, Velencei utazás. <http://www.mek.oszk.hu> (az első 100 ezer n); Király László szerk., Misztótfalu mezővárosi jegyzőkönyve 1596–1803. Európa, Bp., 1985. 109–28; Magyar grammatika, melyet készített Debreczenbenn egy magyar társaság. Alberti, Bécs, 1795. XIII–XXX, 1–3; Magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai. Petrózai Trattner J. M. – Károlyi István, Pest, 1832; Szauder Mária szerk., Kazinczy Ferenc: Bácsmegeyei. Gessner Salamon, Idyllek. (Prózafordítások.) <http://www.mek.oszk.hu> (részl.); Szauder Mária szerk., Kazinczy Ferenc: Levelek. <http://www.mek.oszk.hu> (részl.); Szauder Mária szerk., Kazinczy Ferenc: Pályám emlékeze-

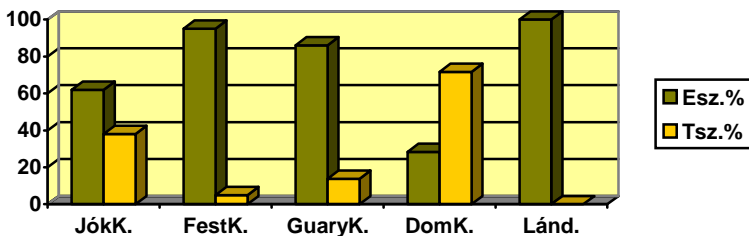
Az eddigiek mellé összehasonlítási alapul feldolgozott kései ómagyar – illetve az azt szorosan követő évek kéziratos irodalmából való – korpusz a következő művek teljes szöveganyagát öleli fel: JókK. (1370 u./1448 k.), FestK. (1494 e.), GuaryK. (1495 e.), DomK. (1517) és Zay Ferenc: Az Lándorfejevárv elveszésének oka... címmel számon tartott alkotása (1535 k.) – összesen kb. 820 ezer betűhelynyi terjedelemben. Ahol rendelkezésre állt, az anyaggyűjtésben a szövegek mellett a belőlük készült adatgyűjteményeket is használtam (JAKAB 2002; JAKAB–KISS 1994, 2001; JAKAB–BÖLCSKEI 2003.)

Az anyaggal kapcsolatban érdemes még megemlíteni, hogy vizsgálatom szempontjából a TNYt. korpusza az egyes részletek rövidségének következtében (10 ezer betűhely) és adataim viszonylag ritka volta miatt nem alkalmas arra, hogy összehasonlításokat tehessek az egyes műfajok, művek, alkotók között. Az újmagyar és az ómagyar kori korpuszt már ennek a tapasztalatnak a birtokában állítottam össze.

3. Számhasználat határozott számnevek után. – A) A kései ómagyar kor. – A korszak latinból fordított szövegeiben a nyelvi kontaktus hatására nem kivételes a többes szám, míg a magyarul íródott műben, a Lánd.-ban kizárólag az egyes szám használatos. (A diagram 276 adat alapján készült.)

1. ábra

A határozott számnevek utáni egyes szám / többes szám váltakozás a kései ómagyar korban

Nagy valószínűséggel a fordítók (sokkal kisebb eséllyel: a másolók) egyéni nyelvi ízlésén alapul az a váratlanul nagy különbség, amelyet a GuaryK. és a DomK. mutat. (A JókK. és a FestK. adatai csak tájékoztató jellegűek, tekintettel a példák kis számára.) A négy kódex együttesében 41,6%-os a többes szám részesedése.

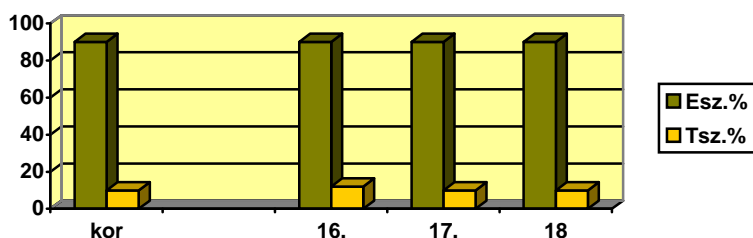
A váltakozás leggyakrabban ugyanazon szövegen belül is megmutatkozik, pl.: „adatanak [...] segejtsegre *harom cardinalisok*” (DomK. 99) ~ *harom cardinalis* akaratyabol (DomK. 104); akár a legközelebbi szöveggörnyezetben is felbukkanhat: „*ket* feketü zornü kígo | az v nácat altal tekertec [...] | es *ket* zornü buffo | az v *ket* zomein ilnec [...] | es *ket* feketü meg dihüt ebec | az v *ket* cariat | es *ket* kezet ragiac | es az v *ket* filebe tüzes nilacat louoðoðz nec vala” (GuaryK. 93). Párhuzamos szöve-

gekben ugyanilyen – a fordító döntésétől függő – kettősségekre akadhunk, pl.: hazmic napocban (BécsiK.15) ~ harmýncz Napon (SzékK.10).

B) A közép magyar kor. – Ebben a korszakban a vizsgált szerkezetekben a többes szám használata feltűnően visszaszorul a kódexirodalom alkotásaihoz képest (annak ellenére, hogy továbbra is fennáll a latin befolyás, ha jóval kisebb mértékben is, és számolni kell többek között a német kontaktushatással is). Az arányok feltűnően kiegyensúlyozottak a korszakon belüli századokban. (A diagram 373 adat alapján készült.)

2. ábra

A határozott számnevek utáni egyes szám / többes szám váltakozás a középmagyar korban

Korábbi vizsgálatok megfigyelései is arra vallanak, hogy – miként fentebb az ómagyar kori fordítások és a magyarul írt mű különbségét láttuk – a közvetlen latin hatásnak ki nem tett műfajokban ritka a határozott számnevek utáni többes szám. A XVI. század második feléből származó Sopron környéki levelekben (és néhány más magyarul született műben) szinte egyeduralmúak az egyes számú formák (E. ABAFFY 1964: 160); egy XVIII. századi szegedi per – gyakorlatlan írású kéz megörökítette – iratanyagában szintén kivételesek a többes számú alakok (NÉMETH 2007: 148; a vegyes forrású kérvényanyag már más képet mutat (uo. 149), ami nyilván a közvetett latin befolyás különböző fokozataira is utal).

A középmagyar kor grammatikusai közül többen is kitértek a vizsgált kérdésre. SYLVESTER JÁNOS 1539-ben igen határozottan állást foglal az egyes szám használatának egyedüli helyes volta mellett: „Ha ezekkel a kifejezésekkel a latin nyelv sajátja szerint élsz [határozott számnév + többes szám] [...], anyanyelvünk ellen vétesz”; „Minden egyes nyelvnek megvan a maga kifejezésmódja, s ha valaki ezt szorgalmasan meg nem figyeli a nyelvekben, míg valamit fordítani vállalkozik, bizony mindjárt a küszöb szegélyében elbotlik, ahogy a szólás tartja, és valami szörnyhöz hasonlót szül” (VLADÁR 1989: 30). Ennek ellenére bibliafordításában olykor nem a tudatos nyelvtanító, hanem a gyakorló fordító nyelvhasználata győzedelmeskedik, pl.: Mt. 10, 2: *Az tizenket apostoloknak kediglñ newek ez* (Sylvester 1: 14b); Mt. 21, 1: *el boczātā Jesus két tanýtuānit* (Sylvester 1: 32a).

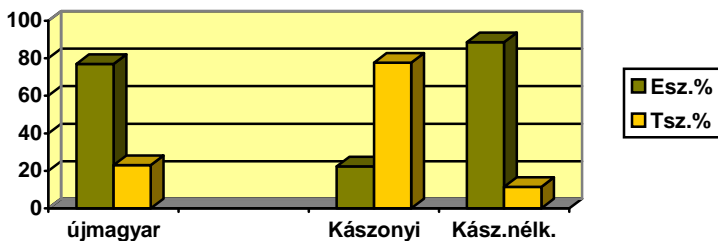
A korszak további nyelvtanírói közül az egyes és a többes számot is számon tartja SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1610-ben (VLADÁR 2004: 359) és KÖVESDI PÁL 1686-ban (TOLDY 1866: 576). PERESZLÉNYI PÁL 1682-ben és BÉL MÁTYÁS 1729-

ben az egyes számot adja meg (VLADÁR 2006: 115–6; BÉL 1729/1809: 141). Mindezekkel szemben GELEJI KATONA ISTVÁN 1645-ben viszont csak a többes számot fogadja el: „*két emberek* [...]. Nem: *két ember* [...], amint hallom, hogy a község szól, mely egy igen nagy vétkesség a mi nyelvünkben” (TOLDY 1866: 314).

C) Az új magyar kor első fele. – A vizsgált anyag átlaga arra vall, hogy a többes szám részesedése jelentősen megnőtt a középmagyarhoz képest. Ez a kép azonban nem teljesen helytálló. A számhasználati arányokat részleteiben szemügyre véve ugyanis kitűnik az egyik szöveg, amely az anyag egytizedét teszi ki: Kászonyi András XVIII. század végi útleírása. A mű kiugróan nagy többesszám-részesedést – a kor átlagához képest éppen fordított egyes szám / többes szám arányt – mutat. Mivel Kászonyi nem szépíró, hanem magas rangú tisztviselő – királyi tanácsos és udvarnok –, gyanakodni lehetne rá, hogy a szerzőnek a hivatalos latinon iskolázott grammatikaeszménye tükröződik vissza ebben. Az összefüggés azonban ennél közvetlenebb is lehet: az irodalomtörténet-íráson tartja, hogy a mű – egy évvel a magyar nyelvű kiadást megelőzően – latinul is megjelent. Így vélhetőleg a latinul már elkészült változat hathatott ekként a magyar szövegre. Ennek a műnek a figyelmen kívül hagyásával az újmagyar korpusz átlagában lényegesen szerényebbnek látszik a többes számú formák arányának növekedése a középmagyarhoz képest. (A diagram 440 adat alapján készült.)

3. ábra

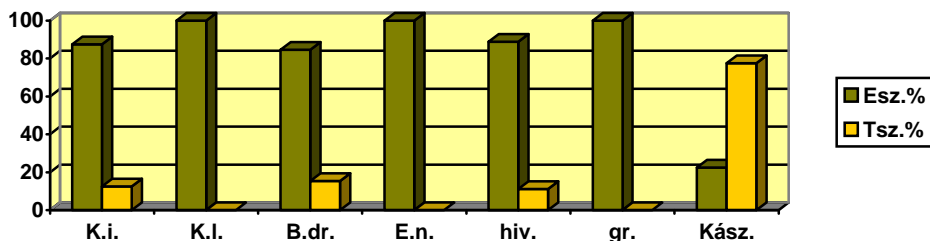
A határozott számnevek utáni egyes szám / többes szám váltakozás az újmagyar kor első felében

Az átlag mögött meghúzódó különbségekről vall az alábbi diagram, amely azon szövegek, szövegcsoportok adatait mutatja, amelyek nemcsak elvéve tartalmaztak egy-egy határozott számneves szerkezetet (minimálisan 25 adat szerepel bennük). Az oszloppárok sorrendjében: Kazinczy irodalmi művei; Kazinczy levelei; Bolyai drámája; Egressy naplója; hivatalos iratok; nyelvtani munkák szöveges részei; Kászonyi útleírása (ismét).

4. ábra

A határozott számnevek utáni egyes szám / többes szám váltakozás az újmagyar kor első felében (részletesen)

Feltűnő, hogy egyes szövegekben, szövegcsoportokban nem szerepel többes számú forma, így a Kazinczy-levelekben, az Egressy-naplóban és a grammatikákban (függetlenül attól, elvben hogyan vélekednek a kérdésről a nyelvtanírók). Szemben a levélíró Kazinczyval a szépíró Kazinczy többes számot is használ, ahogyan ezt teszik a drámát író Bolyai és a hivatalos iratok megszövegezői is. Elsősorban Kazinczy műfajfüggően eltérő adatsorai utalnak arra, hogy számválasztás tekintetében a szépirodalmi és a magánéleti nyelvhasználatban más-más eszmény érvényesülhetett (finomkodóbb, az idegen nyelvi mintát olykor hatni engedő / puritánabb, az alaphagyománytól el nem térő használat).

A kor nyelvtanai és nyelvtanírói közül az egyes számot tartja helyénvalónak az 1795-ben megjelent ún. Debreceni grammatika (Magyar grammatika 1795: 157–8), majd VERSEGHY FERENC (1818: 149–50), nevetségessé téve a „deák többes számnak majmozását”, és RIEDL SZENDE (1858: 226).

RÉVAI MIKLÓS ugyanakkor a többes szám pártjára áll (1803–1806: 279; idézi: RÁCZ 1980: 260), mivel szerinte ez elégíti ki a világos és nyomatékos közlést.

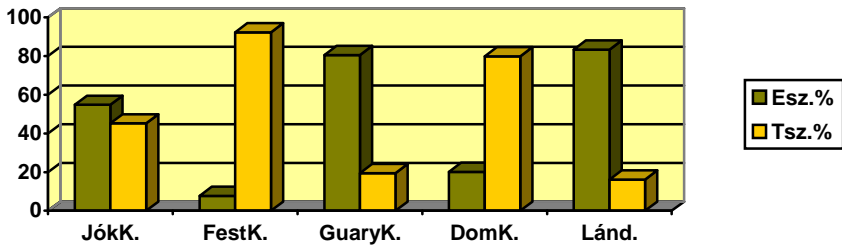
Más munkák, bár elsősorban az egyes számot fogadják el – „a sokaságot jelentő szó már egyszer kifejezvé a többséget” – hozzáfűzik: a nyomatékosítás, esetleg egyszerűen az érthetőség érdekében a többes szám is szóba jöhető forma: „Azonban nemcsak nincs nyelvünk ellenére, sőt szellemében alapszik, hogy szabatosság, súlyosbítás stb. kívánatához képest többest is használjunk”. (Mindkét idézet: FOGARASI 1843: 142.) FOGARASI JÁNOSon kívül így vélekedik 1861-ben SZVORÉNYI JÓZSEF (1861/1866: 266) és 1846-ban „A magyar nyelv rendszere” (1846/1847: 269) is.

4. Számhasználat nem határozott számnevek után. –

A) A késői ómagyar kor. – A többes szám részeseződése mind az öt vizsgált műben nagyobb, mint a határozott számnevek esetében; ez a későbbi korszakokra is jellemző lesz. (A diagram 489 adat alapján készült.)

5. ábra

A nem határozott számnevek utáni egyes szám / többes szám váltakozás a kései ómagyar korban

Meglepően nagy a többes szám használatának aránya a DomK.-ben, ahogyan ezt a határozott számnevekkel kapcsolatban is láthattuk. (A FestK. kiugró adatának nagy jelentőséget nem tulajdoníthatunk, lévén az adatok száma csekély.) A JókK. adatai szintén erős latin befolyásra vallanak; ugyanakkor feltűnő, hogy az egyébként latinizmusoktól hemzsegő szöveg a vizsgált kérdés vonatkozásában mennyivel kevésbé „latinos”, mint az amúgy magyarul sokkalta gördülékenyebben megszólaló DomK. Talán nem túlzás feltételezni: a DomK. fordítója a többes számot tarthatta követendő mintának, csak a megvalósításban nem volt elég következetes. (Fentebb a fordítottjára láttunk analógiát Sylvester Jánosnál.) A Lánd.-ban kisebb ugyan a többes szám aránya, mint a latinból fordított szövegekben, de a részesedés így, a közvetlen latin hatás nélkül is jelentős. A négy kódex fele-fele közeli megoszlást mutat (az egyes szám / többes szám aránya 51,3% / 48,7%).

Megjegyzendő azonban, hogy a többesszám-használat háttérében ennél a kategóriánál nemcsak az idegen nyelvi befolyás állhat. A nem határozott számneves szerkezetek között vannak olyan típusok, amelyekben belső fejlemény is lehet a többes számú forma: jellemzően ott, ahol a melléknévi jelentésmozzanat az uralkodó; így a *minden* 'mindenféle, bármiféle', de akár a *sok* 'sokféle', a *több* 'többféle' használatokban (E. ABAFFY 1964: 161; vö. ELEKFI 1955: 353). Az elemzőkor azonban nem valószínűsíthető meg maradéktalanul a pontos elkülönítés, hiszen ezek a jelentések sokszor nem válnak el egymástól. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a 'mindenféle', 'sokféle' típusú jelentés nem jár kötelezően többes számmal, mint ahogyan a hiánya sem kötelező egyes számmal.

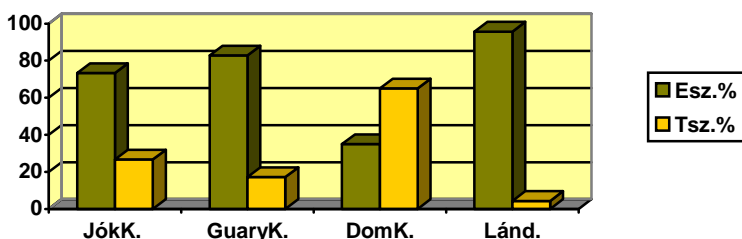
Az, ha a magyarul íródott művekben jelentősebb számban képviseltetné magát a nem határozott számnév + többes szám, mint a fordításirodalomban (vö. E. ABAFFY 1964: 160–1), a belső indíttatású változás feltételezését erősíthetné. Anyagom azonban ezt nem látszik támogatni. Ha a kérdést külön is megvizsgáljuk a *minden* esetére, azt látni, hogy a magyarul írt szövegben, a Lánd.-ban a *minden* mellett alig-alig bukkan fel többes számú forma – amint az alábbi diagram is mutatja. A latinból való fordításokban sokkal nagyobb számban van jelen, különösen a többes számot a többifajta szerkezetben is kedvelő DomK.-ben (a FestK.-et az adatok csekély száma miatt nem érdemes külön vizsgálni).

A *minden* + egyes szám / többes szám eltérése ezenkívül belső fejleményként a 'minden egyes' / 'összes' jelentés megkülönböztetését is jelezheti, mint a magyar nyelvtanírói hagyományban FOGARASI JÁNOS (1843: 142) óta többen is megjegyzik. Sokszor azonban ezt a kétféle jelentést sem lehet pontosan szétválasztani. Továbbá – ha nem is tükörszerkezetet kínálva, de szemléletmódként – erre a váltakozásra is hathatott analogikusan a latin (ahogyan majd a továbbiakban egyre erősebben a német is, a *jeder* + egyes szám, *alle* + többes szám váltakozáson keresztül).

Mindazonáltal a *minden* melletti többesszám-használat gyakorisága mindenütt elmarad a nem határozott számneves szerkezetek összességére kapott értékektől – s alapjában véve nem lesz ez másképp a későbbi korszakokban sem (l. lentebb); a kategória többi tagjának esetében a latinban is, németben is egyértelmű a többes szám, míg a *minden* esetében a fentebbiekben vázolt kettősséggel is számolni kell. (A diagram 194 adat alapján készült.)

6. ábra

A *minden* utáni egyes szám / többes szám váltakozás a kései ómagyar korban

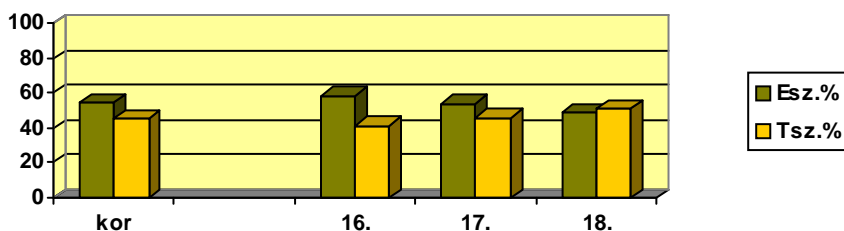

A *minden*-nel kapcsolatos kérdéseket az eddigieknél alaposabban csak egy további, kiterjedtebb, a nyelvhasználati rétegeket és az időbeli vonatkozásokat különösen körültekintően érvényesítő vizsgálat segíthetne tisztázni.

B) A k ö z é p m a g y a r k o r . – A kor átlagát jellemző értékek eléggé emlékeztetnek a kódexekre kapott arányra; itt nagyobb a különbség a két forma között (kisebb a többes szám aránya). (A diagram 522 adat alapján készült.)

7. ábra

A nem határozott számnevek utáni egyes szám / többes szám váltakozás a középmagyar korban

A többes szám használata a korszakon belül századról századra növekszik; a XVIII. században már gyakoribb, mint az egyes szám. Akár az is esélyesnek tűnhet, hogy ebben a szerkezettípusban a továbbiakban a többesszám-választás váljon győztes tendenciává.

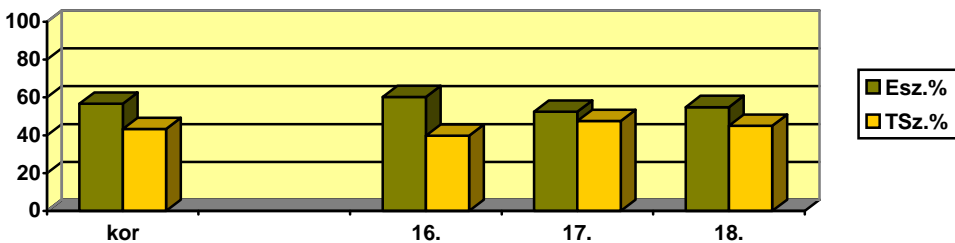
A szövegfordítási párhuzamokban megfigyelhető, melyik fordító ragaszkodik inkább a latin mintához, és melyikük vált át egyes számra: Jn. 3, 23: *aquae multae*: ott *fok wzek* walanak (Pesti 188a) ~ *fok viz* wala ott (Sylvester 1: 129b) ~ ott *foc víz* wala (Károlyi 2/2: 83a) ~ *fok vízek* walanak ott (Káldi 987); Mt. 11, 20: *plurimae virtutes eius*: *fok chodakat* tewt wala (Pesti 21b) ~ *foc ifteni tehefighít* ielentette wala (Sylvester 1: 17a) ~ *foc czodatételi* lőttenec wala (Heltai C5b) ~ igen *fok chodái* lőttek (Káldi 910).

A középmagyar kori nyelvtanok csak ritkán tesznek említést a nem határozott számnevek utáni számhasználatról. PERESZLÉNYI PÁL és BÉL MÁTYÁS a kivételek – mindketten az egyes számot pártolják, párhuzamban a határozott számneves szerkezetekkel (i. h.).

A *minden* utáni számválasztás a kor átlagában valamivel kisebb arányban mutat többes számot, mint a kategória egésze. (A diagram 212 adat alapján készült.)

8. ábra

A *minden* utáni egyes szám / többes szám váltakozás
a középmagyar korban

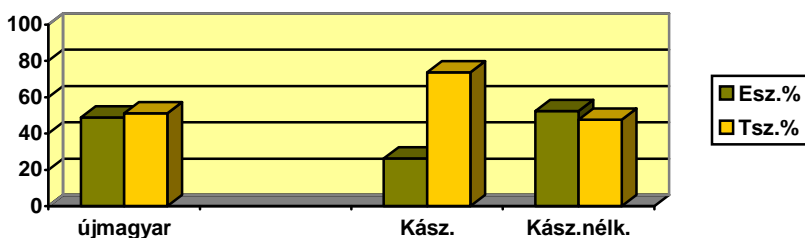

C) Az új magyar kor első fele. – Az újmagyar kori korpusz átlaga első megközelítésre pontosan ugyanazt a képet mutatja, amelyet a középmagyar kor utolsó százada kirajzolt. Ismét leválasztva azonban a Kászonyi-szöveg adatait, az egyes szám / többes szám aránya a középmagyar kor átlagára emlékeztet. A többes szám előretörése tehát nem folytatódott, de nagy aránya megmaradt. (A diagram 1118 adat alapján készült.)

Az átlag mögötti eltéréseket mutatja az alábbi diagram, amely egyesével veszi sorra a szövegeket, illetve szövegcsoportokat. Ezek a következők (az oszloppárok sorrendjében haladva): Kazinczy irodalmi művei, fordításai, levelei; Bolyai drámája; Egressy naplója; Kölcsey Antónia naplója; Berzsenyi értekezése; Széchenyi értekezése, beszédei; hivatalos iratok; nyelvtani munkák szöveges részei; Kászonyi útleírása (ismét). A ponyvatörténetek a csekély adatszám miatt itt nem szerepelnek.

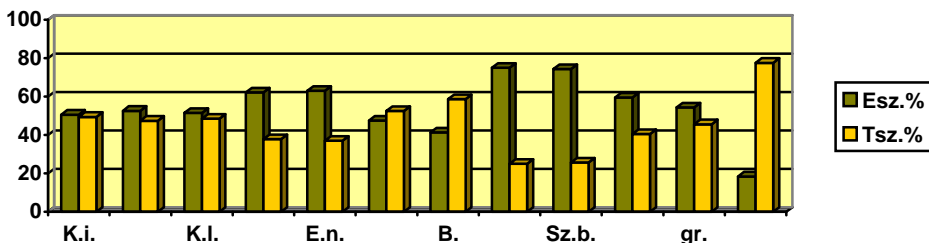
9. ábra

A nem határozott számnevek utáni egyes szám / többes szám váltakozás az újmagyar kor első felében

10. ábra

A nem határozott számnevek utáni egyes szám / többes szám váltakozás az újmagyar kor első felében (részletesen)

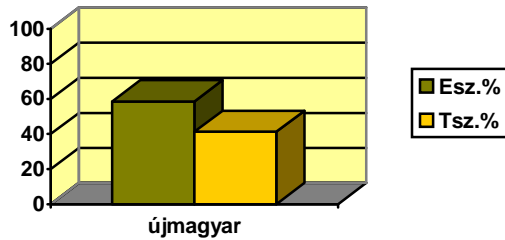
A bontásban látható, hogy Kászonyin kívül – és nála jóval kisebb mértékben – Berzsenyi értekezését és Kölcsey Antónia naplóját jellemzi a többes szám túlsúlya, a legkevesebb többes szám ezzel szemben Széchenyinél mutatkozik: értekezésében és beszédeiben szinte pontosan egyformán. Ezúttal Kazinczy műfajai is egymással csaknem teljesen azonos képet mutatnak, amely egyúttal a kor – fentebb bemutatott, a Kászonyi-szöveg nélkül számolt – átlagával is megközelítőleg egyezik. A többi hat tételben jelentőse(bbe)n nagyobb arányú az egyes szám használata. Elenyészőnek azonban a többesszám-használat sem mondható egyik szövegben és szövegcsoportban sem. Az adatsor alapján nyelvhasználati rétegek közötti különbségek nem ragadhatók meg, sokkal inkább a nyelvhasználók egyéni ízlése állhat az eltérések hátterében.

Az újmagyar korszakban a nyelvtanok rendszeresen foglalkoznak a határozatlan számnevek (és névmások) utáni számhasználattal is. A határozott számnevek kapcsán idézett egyes számot pártoló szerzők, miközben itt is az egyes számot támogatják, rendre megjegyzik: a szabatosság és a nyomaték érdekében a többesszám-használat is helyénvaló. A példák többsége a *minden*-hez kapcsolódik, pl.: *az ország minden megyéje* (egyenként) / *az ország minden megyéi* (összességükben) (FOGARASI i. h.).

A *minden* után ebben a korszakban is ritkább a többes szám, mint a kategória összes szerkezetében. (A diagram 310 adat alapján készült.)

11. ábra

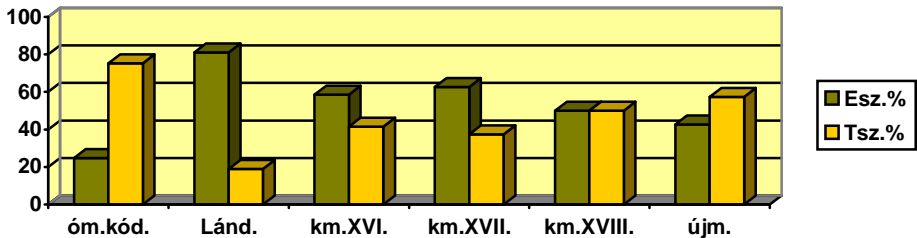
A *minden* utáni egyes szám / többes szám váltakozás az újmagyar kor első felében

Eddig a *minden* szerkezeteire kapott adatok az összes nem határozott számneves szerkezet adataival mérették össze (tehát a *minden* ez utóbbiakban is benne foglaltatott). Indokolt azonban a *minden*-t opozícióban is látni: mindenképp a többi jelző közül messze leggyakoribb *sok/több* adatai mellett. (Az első diagram 938, a második 716 adat alapján készült.)

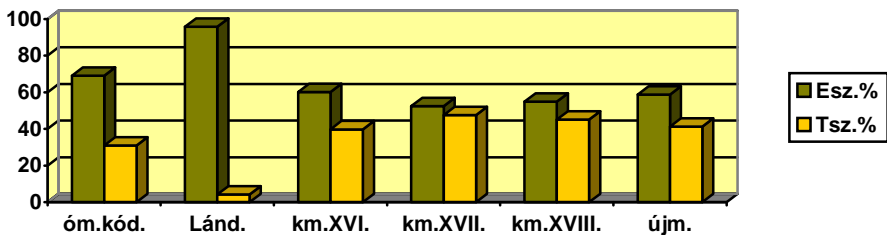
12. ábra

Összevetés: a számhasználat alakulása a *sok/több* után

13. ábra

A számhasználat alakulása a *minden* után (áttekintés)

Az ó- és az újmagyar mutatja a legnagyobb különbséget (a többes számnak a *minden* melletti kisebb részesedését); de a jelenség – egy kivétellel – minden oszloppárban megfigyelhető.

5. Összegzés. – A) A határozott számnevek utáni számválasztás. – Már az ómagyar korban is kisebb mértékű a többes számú formák használata, mint a nem határozott számneves szerkezetek esetében, és elsősorban a latinból fordított műveket jellemzi. A középmagyarra a többesszám-választás jelentősen visszább szorul, majd az újmagyar kor első felében ehhez képest némileg gyakoribb lesz. Bár – különböző okokból – nem vagy csak alig jelenik meg bizonyos művekben (Lánd., Sylvester, Kazinczy-levelek, grammatika-szövegek, Egressy-napló), az eltűnéshez nem közelít.

Ami fenntartja: a kontaktushatások. A közvetlen latin befolyás mellett közvetett hatásként mintát szolgáltathatnak maguk a lefordított művek is, mindenekelőtt a bibliaiszövegek; majd a német nyelv is a többes szám irányába jelent befolyásoló erőt (de számításba jöhetnek egyéb idegen nyelvi hatások is). A kialakuló úzus is segítségére van a többes szám választási lehetőségének fennmaradásában: a kortárs nyelvtanírók egy része nem utasítja el, sőt kifejezett pártolói is akadnak.

B) A nem határozott számnevek utáni számválasztás. – A kései ómagyar kortól kezdve nemcsak a latinból fordított művek jellemzője, hogy jelentősen gyakoribb a többes szám előfordulása, mint a határozott számnevek után. A középmagyar korban meglepően nagy a többes számú formák részesedése, ami az újmagyar kor első felében még tovább növekszik.

Tulajdonítható ez annak, hogy a bátrabb többesszám-választás tekintetében a középmagyar kori nyelvhasználat már támaszkodhat a kései ómagyar korból kiinduló hagyományra, s így a későbbi idegen nyelvi hatások is könnyebben érvényesülhetnek benne. A „hagyomány”-t ezen a téren többféle tényező együttese jelentheti; a főként latin, majd német kontaktushatás mellett belső indíttatású változás is feltételezhető – még ha ezt a jelen vizsgálat nem tudta is megerősíteni. (Ugyanakkor nehéz lenne fenntartani a szakirodalomban több helyen hangoztatott vélekedést, miszerint ebben az esetben az értelmi egyeztetésre való törekvés szaporítja a többes számú formákat, hiszen erre hivatkozva ugyanezt a tendenciát kellene elvárnunk a határozott számneves szerkezetek esetében is.) A középmagyar korban alig fogalmazódnak meg a kategóriával kapcsolatos elvek: a nyelvtanírók kevésbé foglalkoznak a nem határozott számneves szerkezetekkel, a többes számmal kapcsolatos kifejezett tiltást pedig egyáltalán nem tesznek; míg az újmagyar kor első felében az elterjedt grammatikairói vélemény szerint – az egyes szám elsődlegessége mellett – a többes számnak is helye van a nyelvhasználatban.

6. Kitekintés. – A vizsgált korszakokból kapott eredmények egyértelművé teszik: csak az újmagyar korszak közepe utántól várható válasz arra a kérdésre, hogy mikor zökkent vissza – a mai magyar köznyelvre jellemzően – kizárólagos egyes számba a határozott számnevek jelzett szava. Ahogyan arra is, hogyan alakult ki a nem határozott számnevek mellett mára szintén uralkodó egyes szám és a néhány típusban elfogadott egyes szám / többes szám váltakozás (*összes, többi, minden, némely, sokféle, összesfajta* stb.).

A nem határozott számneves szerkezetekkel kapcsolatban az itt vizsgált korszakokra vonatkozóan is tisztázandó a „kontaktushatás és/vagy belső fejlődés” kérdése. Ez a vizsgálat szociolingvisztikai tanulságokkal is kecsegtet, mivel az egyes

nyelvhasználói rétegek különböző mértékben vannak kitéve az idegen nyelvi befolyásnak – tehát a bennük megjelenő többes számú formák adott esetben inkább belső indíttatású változás eredményei lehetnek. Bár a fentebb hivatkozott korábbi tanulmányok között vannak olyanok, melyek tartalmaznak részadatokat, kiterjedt méretű korpuszon alapuló eredmények azonban egyelőre nem állnak rendelkezésre. Annak feltérképezése is hiányzik – „A magyar nyelvjárások atlaszá”-ban idevonatkozó grammatikai kérdés nem szerepelt –, milyen hatásoknak tulajdonítható a nyelvjárásokban a mai napig felbukkanó többeszám-használat: megőrződött régiségnek és/vagy a területileg érintkező idegen nyelvek befolyásának.

Kulcsszók: jelzős szerkezet, számnév, egyes szám és többes szám váltakozása, nyelvi hagyomány, kontaktushatás.

A hivatkozott irodalom

- A magyar nyelv rendszere 1846/1847. Magyar Királyi Egyetem, Buda.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 1964. Mondattani problémák a XVI. században. Magyar Nyelv 155–61.
- BÉL MÁTYÁS 1729/1809. Ungarischer Sprachmeister 1729. Landerer, Pressburg–Pest.
- BERECZKI GÁBOR 1998. A magyar nyelv finnugor alapjai. Universitas, Bp.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1955. Az *összes* mint jelző. Magyar Nyelv 349–54.
- FOGARASI JÁNOS 1843. Művelt magyar nyelvtan elemi része. Heckenast Gusztáv, Pest.
- GIL, DAVID 2001. Quantifiers. In: KONIG, EKKEHARD – HASPELMATH, MARTIN – RAIBLE, WOLFGANG – OESTERREICHER, WULFeds., Language Typology and Language Universals 2. Walter De Gruyter, Berlin – New York, 1275–94.
- HAJDÚ PÉTER 1976. Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Bp.
- S. HÁMORI ANTÓNIA 1995. A mennyiségjelzős szerkezetek. In: TNyt. II/2: 351–8.
- HONTI, LÁSZLÓ 1995. Der uralische Numerus absolutus – was ist er eigentlich? *Linguistica Uralica* 31: 61–9.
- JAKAB LÁSZLÓ 2002. A Jókai-kódex mint nyelvi emlék. DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- JAKAB LÁSZLÓ – BÖLCSKEI ANDRÁS 2003. Egy XVI. századi emlékirat szókinctára. DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- JAKAB LÁSZLÓ – KISS ANTAL 1994. A Guary-kódex ábécérendes adattára. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- JAKAB LÁSZLÓ – KISS ANTAL 2001. A Festetics-kódex ábécérendes adattára. DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- Magyar grammatika 1795. Magyar grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy magyar társaság. Alberti, Bécs.
- NÉMETH MIKLÓS 2007. Egy szintaktikai váltakozás tipológiája és szociális terjedése. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS – SINKOVICS BALÁZS szerk., A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V. SzTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 141–55.
- RÁCZ ENDRE 1980. Az állítmány egyeztetése a mennyiségjelzős alannal a mondat egységen belül. Magyar Nyelvőr 257–73.
- RÁCZ ENDRE 1991. Az egyeztetés a magyar nyelvben. Akadémiai Kiadó, Bp.
- RÉVAI MIKLÓS 1803–1805. *Elaboratior Grammatica Hungarica* 1–2. Pest.

- RIEDL, ANSELM MANSVET [Riedl Szende] 1858. Magyarische Grammatik. Braumüller, Wien.
- SIPŐCZ KATALIN 2008. A számjelölés. In: KOZMÁCS ISTVÁN–SIPŐCZ KATALIN szerk., Uralisztika. Fejezetek az uráli nyelvészetből. SzTE Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 36–40.
- SZVORÉNYI JÓZSEF 1861/1866. Magyar nyelvtan tanodai s magánhasználatra. Heckenast Gusztáv, Pest.
- TOLDY FERENC szerk. 1866. Corpus grammaticorum. Eggenberger, Pest, 291–329, 549–84. [Geleji Katona István Magyar Grammatikája; Pauli Kövesdi Elementa Linguae Hungaricae.]
- VERSEGHY FERENC 1818. Magyar grammatika. Egyetemi Nyomda, Buda.
- VLADÁR ZSUZSA 1989. Sylvester János latin–magyar nyelvtana. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- VLADÁR ZSUZSA 2004. Szenci Molnár Albert: Új magyar grammatika. Magyar Nyelvtudományi Társaság Bp.
- VLADÁR ZSUZSA 2006. Pereszlényi Pál: A magyar nyelv grammatikája. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.

**Attributive constructions with singular/plural alternation in
Late Old Hungarian, in Middle Hungarian,
and in Early Modern Hungarian**

As it is widely known, the cooccurrence of attributive numerals with singular head nouns is a feature of Hungarian inherited from Proto-Finno-Ugric. Nevertheless, plural head nouns can be profusely attested from Late Old Hungarian onwards; the appearance of these can be attributed to Latin, the source language of the translation literature of the Old Hungarian period. Later on, in addition to the direct and indirect influence of Latin, that of other languages, especially German, helped this practice to survive. (With non-numeral quantifiers, the issue may be even more complex, beyond the alternative of linguistic tradition vs. contact effects.) Singular and plural forms, therefore, struggled with each other for centuries. The focus of the present investigation is the linguistic material of Late Old Hungarian, Middle Hungarian, and the first eight decades of Modern Hungarian, that is, the almost half a millennium prior to the middle of the nineteenth century. The results suggest that an absolute victory of singular forms only took place after the first half of the Modern Hungarian period had elapsed. The details of that final victory will constitute the subject matter of further study.

Keywords: attributive construction, numeral, singular/plural alternation, linguistic tradition, contact effect.

DÖMÖTÖR ADRIENNE